

**СУПАСТАЎЛЯЛЬНЫ АНАЛІЗ БЕЛАРУСКІХ І СЛАВАЦКІХ
ДЗЕЯСЛОВАЎ З ПРАДМЕТНАЙ СЕМАЙ ‘ЖЫВЁЛА’
(ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫ І СІНТАГМАТЫЧНЫ АСПЕКТЫ)**

Веды пра жывёльны свет даволі шырока прадстаўлены ў семантыцы беларускіх і славацкіх дзеясловаў вузкай дэнататыўнай аднесенасці. Дзеясловы з прадметнай семай ‘жывёла’ ўтвараюць асобную групу т. зв. бестыяльных дзеясловаў [2]. У дадзенай працы нам хацелася б правесці супастаўляльны аналіз беларускіх і славацкіх суб’ектна-бестыяльных дзеясловаў (г. зн. дзеясловаў, “што маюць у значэнні сему спецыялізаванага суб’екта, які выражаецца назвай жывёлы” [1, с.67]) у лексіка-семантычным і сінтагматычным аспектах.

Для ажыццяўлення такога аналізу з беларускіх і славацкіх тлумачальных і дыялектных слоўнікаў намі былі адабраны дзеясловы, якія ўтрымліваюць у сваёй дэфініцыі абмежавальную спасылку “пра жывёл” або ўказваюць на канкрэтныя віды жывёл. Пры далейшым аналізе адабраныя бестыяльныя дзеясловы разглядаліся намі не як ізаляваныя лексічныя адзінкі, а як прэдыкаты сказаў з пэўнай тыпавой семантыкай. У выніку была створана семантыка-сінтаксічная матрыца бестыяльных дзеясловаў, якая ўключае такія элементы класіфікацыі, як указанне базавай семантычнай мадэлі сказаў, прэдыкатыўным ядром у якіх з’яўляюцца бестыяльныя дзеясловы, указанне тыпавой семантыкі гэтых мадэлей і іх лексіка-семантычных варыянтаў, указанне кола назоўнікаў, якія могуць займаць пазіцыю суб’екта ў гэтых сказах.

У выніку аналізу было ўстаноўлена, што сярод суб’ектна-бестыяльных дзеясловаў як у беларускай, так і ў славацкай мовах найбольш вялікая па колькасці лексічных адзінак група – гэта дзеясловы гучання, якія з’яўляюцца прэдыкатамі ў сказах з тыпавой семантыкай “жывёла стварае характэрны гук, крык, шум”. Аднак паміж славацкімі і беларускімі бестыяльнымі дзеясловамі гучання няма поўнай адпаведнасці ў семантычным аб’ёме і спалучальнасных уласцівасцях. У дадзенай працы у нас ёсць магчымасць паказаць толькі некаторыя з выяўленых адрозненняў. Так у беларускай літаратурнай мове і яе дыялектах мы можам знайсці дзеясловы, якія абазначаюць стварэнне гуку кнігаўкамі (*кігікаць*, *кігаць* і інш.), бусламі (*клекатаць*, *ляскатаць*, *шчакатаць* і інш.), жураўлямі (*курлыкаць*, *геўкаць*, *кудыркаць* і інш.), сініцамі (*цінькаць*), бакасамі (*мякетаць*), мядзведкамі (*туркаць*, *турчаць* і інш.), шашалямі (*чыкаць*), мышамі (*шамацець*, *шамятацца*, *шэмрыць* і інш.), чаплямі (*бугаць*), дзеркачамі (*драць*), маладымі пеўнікамі (*кірхаць*), аналагі якім не выяўлены ў славацкай мове. У сваю чаргу

беларуская мова не ведае дзеясловаў, тоесных славацкім дзеясловам *híkat'*, *zaiákat'* (пра аслоў), *kuvíkat'*, *pôtikat'*, *čuvíkač* і інш. (пра сычоў), *pinkat'* (пра берасцянак), *podspodákat'* (пра перапёлак), *trúbit'* (пра аленьяў), *murckat'* (пра зайцаў). Звяртае на сябе ўвагу той факт, што большую частку адметна беларускіх бестыяльных дзеясловаў гучання складаюць дзеясловы, якія абазначаюць стварэнне гуку балотнымі або воднымі птушкамі (бакасамі, бусламі, кнігаўкамі, драчамі, жураўлямі, чаплямі), што сведчыць пра значны ўплыў экстралінгвістычных фактараў на фарміраванне дзеясловаў вузкай дэнататыўнай аднесенасці, у выніку чаго яны маюць менш універсальны (г.зн. “нацыянальна афарбаваны”) характар. Таксама не супадае семантычны аб’ём асобных блізкіх па значэнню дзеясловаў (беларускія дзеясловы звычайна больш канкрэтныя): напр., беларускі дзеяслоў *бляць* абазначае стварэнне гуку авечкамі, блізкі да яго славацкі дзеяслоў *bl’ačat’* – стварэнне гуку авечкамі, козамі, цялятамі, беларускі дзеяслоў *квакаць* характарызуе стварэнне гуку жабаў, славацкі *kvákat’* – жабаў, варонамі, качкамі і г.д. Акрамя таго, сярод славацкіх бестыяльных дзеясловаў намі не выяўлены дзеясловы з семантыкай перадачы інфармацыі (параўн.: белар. **накукаваць** 10 гадоў жыцця, **накаркаць** бяду). Наяўнасць падобных дзеясловаў непасрэдна звязана з захаваннем архаічных вераванняў у нашага народа.

У славацкай мове фактычна не прадстаўлены бестыяльныя дзеясловы збору і суб’ектнага змяшчэння тыпу беларускіх *табуніцца*, *стадаваць*, *пулкавацца*, *змятацца* і пад. Блізкія да іх славацкія дзеясловы *rojiť sa* і *k’rdliť* абазначаюць не столькі збор жывёл, колькі іх непаступальны рух, што збліжае іх з беларускімі дзеясловамі *кішэць*, *клубіцца*, *кніжэць* і пад.

Затое славацкая мова больш канкрэтна адлюстроўвае сітуацыю змены жывёлай становішча і яе прасторавага змяшчэння. Калі ў беларускай мове такую семантыку маюць дзеясловы *ўздыбіцца*, *задупкаваць* (“устаць, узняцца на дыбкі”) і *садавіцца* (“садзіцца (пра птушак)”), то ў славацкай акрамя дзеясловаў *vzopäť sa* і *sadat’*, якія адпавядаюць названым беларускім дзеясловам, ёсць лексемы *panáčkovať* (“(пра чатырохногіх жывёл) уставаць на заднія ногі”), *prosiť* (“(пра жывёл) устаць на заднія ногі, а пярэднія выцягнуць, як пры просьбе”), *rozčesnúť sa* (“(звычайна пра рагаты скот, зрэдку і пра чалавека) упасці з расунутымі (заднімі) нагамі”), *upelešiť sa* (“(пра жывёл) легчы, улегчыся”), *rošeperič se* (“расставіць крылы”).

Паміж славацкай і беларускай мовамі назіраецца і пэўнае несупадзенне ў бестыяльных дзеясловах фізічнага ўздзеяння на аб’ект. Так, у славацкай мове намі не выяўлены бестыяльныя дзеясловы з

тыпавай семантыкай “жывёла або група жывёл пашкоджвае якія-небудзь пасевы, насаджэнні, расціскае, знішчае расліннасць нагамі, лапамі, цела падчас хадзьбы, бегу і пад.” (у бел. мове: *патравіць, пабрадзіць, пабрындаць, пакрыпаць*), “жывёла выпадкова раніць саму сябе (пры хадзьбе, бегу)” (бел. *засячыся, задротовацца*), “жывёла пазбаўляе каго-небудзь жыцця ў выніку ўдараў рагамі, капытамі, дзюбай” (бел. *забадаць, задзяўбіць, заклаваць, прытаўчы*; у славацкай толькі *ukľuvat'*) і некаторыя іншыя. Не выяўлены намі і славацкія бестыяльныя дзеясловы з семантыкай “жывёла пакрывае пэўны аб’ект прадуктамі сваёй жыццядзейнасці” (бел. *засядзецц, замураваць*). Толькі адным бестыяльным дзеясловам *hrýzt' sa* прадстаўлены прэдыкаты супрацьдзеяння і пашкоджання цела жывой істоты (параўн. у бел. мове: *бадацца, борацца, грызціся, дзяўбціся, секчыся*).

Частку беларускіх бестыяльных дзеясловаў можна класіфікаваць як дзеясловы дзейнасці па дасягненню мэты і ўспрымання (напр., *віжаваць, мышкаваць, цікаваць; скаляваць, пыйскавацца* і пад.). У славацкай мове дзеясловы з падобнай семантыкай намі не выяўлены, хоць у ёй і прысутнічаюць бестыяльныя дзеясловы ўспрымання, якія абазначаюць працэс атрымання жывёлай інфармацыі аб навакольным асяроддзі (напр., *сiсчаť, ňiсчаť, vetriť*).

Шырэй у беларускай мове прадстаўлены бестыяльныя дзеясловы фізіялагічнага дзеяння і каузацыі пачатку існавання з тыпавай семантыкай “жывёла дае пачатак жыцця іншай жывёле ў выніку родаў (пра самак жывёл)”. На фоне славацкай мовы беларуская вылучаецца такімі лексэмамі як *атрусіцца, кацяніцца, казліцца, шчаніцца*. Таксама беларуская мова больш дакладна адлюстроўвае фізіялагічны стан жывёл, у прыватнасці, іх хваробы ці ненармальнае функцыянаванне арганізму. Так, акрамя блізкіх па значэнню пар *абадзьмуцца /zduť sa* і *шалець /besnieť sa* беларуская мова вылучаецца лексэмамі *ахваціцца, залажаваць, опарыцца* (пра коней), *апаршавець* (пра свіней), *муціцца* (пра парасят), *жабець* (пра кароў), славацкія адпаведнікі да якіх намі не выяўлены (неабходна, аднак, заўважыць, што ўсе згаданыя прыклады з’яўляюцца дыялектызмамі). У лексікаграфічных крыніцах намі таксама не зафіксаваны славацкія дзеясловы змены фізіялагічнага стану і пакрыцця тыпу беларускіх *узмыліцца, запеніцца, зашумецца* (пра коней).

Больш разнастайна ў сістэме беларускіх дзеясловаў адлюстроўваецца і сітуацыя “жывёла знаходзіцца ў стане палавой актыўнасці”. На фоне славацкай мовы беларуская вылучаецца дзеясловамі, якія абазначаюць стан палавой актыўнасці ваўкоў і сабак (*гайняваць, руіцца, калядаваць, юрыцца* і пад.), катроў (*марцовацца*), авечак (*куцуваць, меркетацца* і пад.). У сваю чаргу, у славацкай мове

намі выяўлены дзве магчымасці для намінацыі сітуацыі “самка жывёлы знаходзіцца ў стане цяжарнасці”: 1) выкарыстанне дзеясловаў фізіялагічнага дзеяння з тыпавай семантыкай “жывёлы спароўваюцца, апладняюцца” ў закончаным трыванні, што характэрна і для беларускай мовы (напр., *horovať sa – nahorovať sa, húkať sa – nahúkať sa; біцца – набіцца, гукацца – пагукацца*); 2) выкарыстанне дзеясловаў, якія не маюць трывальнай пары і матывуюцца прыметнікамі са значэннем фізіялагічнай уласцівасці (напр., *žrebný – zažrebnút, brezivý – obreziviet*) – у беларускай мове падобным чынам перадаецца стан цяжарнасці толькі жанчын (*цяжарны – зацяжарыць*).

У славацкіх бестыяльных дзеясловах лепш адлюстравана сітуацыя “жывёла знаходзіцца ў стане станаўлення (набыцця) або змены якасных марфалагічных прымет (узнікаюць/страчваюцца часткі цела, змяняецца іх характар)”. Беларуская мова не ведае аналагаў славацкім дзеясловам *kridliť sa* (“набываць крылы”), *prchnuť* (“(пра птушак) страчваць пер’е”), *osrstieť* (“пакрыцца, зарасці поўсцю”), *preperovať sa* (“(пра хатнюю птушку або дзікіх птушак) змяняць пер’е”). У той жа час беларуская мова вылучаецца дзеясловам *закажанаць* (“пакрыцца тоўстай скурай”). Астатнія дзеясловы з падобнай семантыкай утвараюць тоесныя пары: *акукліцца/zakukliť sa, аперыцца/operiť sa, ліняць/lieniť sa, кідаць (зубы)/váľať (zuby)*.

Для славацкай мовы характэрна вялікая колькасць бестыяльных дзеясловаў з семантыкай пачатку існавання жывёлы. Калі ў беларускай мове сітуацыя пачатку існавання маладой жывёлы перадаецца пераважна ў адпаведнасці з мадэллю “суб’ект – прэдыкат фізіялагічнага дзеяння і каузацыі пачатку існавання – (аб’ект)”, дзе ў якасці суб’екта выступае імя са значэннем самкі жывёлы (напр., *карова ацялілася, карова ацяліла цяля, карова прывяла цяля*), а ўласна маладой істоты адводзіцца другасная, пасіўная роля аб’екта (выключэнне – дзеяслоўныя прэдыкаты *выклянуцца, выдзяўбіцца, вывесціся*, якія вымагаюць ужывання ў пазіцыі суб’екта заанімаў са значэннем “птушаняты” або “насякомыя”, а таксама прэдыкат *нарадзіцца*, прыналежнасць якога да бестыяльных, аднак, з’яўляецца спрэчнай з прычыны больш шырокай семантыкі), то ў славацкай мове поруч са згаданай магчымасцю пашырана і другая: у шэрагу славацкіх дзеясловаў акцэнтуюцца роля маладой істоты як актыўнага ўдзельніка сітуацыі пачатку існавання (напр., *vydubať sa, vyklúť sa* (пра птушанят), *vykotúliť sa, vikotrbáliť sa* (пра куранят, гусянят), *vykukliť sa* (пра матылёў), *vykotiť sa, naprasiť sa* (пра некаторых жывёл), *vyľiahnuť sa* (пра жывёл, насякомых, птушак) і пад.).

Калі казаць пра бестыяльныя прэдыкаты быцця, то ў славацкай мове намі не зафіксаваны дзеясловы, тоесныя беларускаму *вадзіцца*, які здольны спалучацца з назвамі ўсіх дзікіх жывёл у шырокім (біялагічным) разуменні гэтага слова. У славацкай мове яго функцыю могуць выконваць дзеясловы з больш абстрактнай (шырокай) семантыкай *žiť* (жыць), *byť* (быць), *vyskytovať sa* (сустракацца). Наогул неабходна мець на ўвазе, што наяўнасць пэўнага бестыяльнага дзеяслова ў адной мове і адсутнасць тоеснага яму дзеяслова ў іншай не сведчаць пра тое, што ў адной мове існуе магчымасць апісаць пэўную сітуацыю з удзелам жывёл, а ў другой не. Пры адсутнасці канкрэтных бестыяльных дзеясловаў тая ж сітуацыя апісваецца з дапамогай дзеясловаў больш абстрактнага характару, не спецыялізаваных да заанімаў, або з дапамогай пэўных апісальных канструкцый. Параўнайце: *бусел клякоча* $\approx$ *bosian klepe zobákom* (“бусел стукае дзюбай”), у гэтым лесе водзяцца ваўкі $\approx$ *v tomto lese žiju vlci* (“у гэтым лесе жывуць ваўкі”).

Такім чынам, намі былі пералічаныя асноўныя, найбольш відавочныя лексіка-семантычныя адрозненні паміж сістэмай беларускіх і славацкіх бестыяльных дзеясловаў. Зразумела, што прыватных выпадкаў несупадзення семантычнага аб’ёму беларускіх і славацкіх бестыяльных дзеясловаў значна больш, але ў дадзенай працы нам хацелася паказаць толькі тыя, якія істотна ўплываюць на ступень і характар лексічнай прадстаўленасці той або іншай семантычнай мадэлі сказаў з бестыяльнымі прэдыкатамі.

Што датычыць семантыка-сінтаксічных уласцівасцей бестыяльных дзеясловаў, то як у беларускай, так і ў славацкай мовах большасць з іх спалучаецца з імёнамі-назвамі хатніх жывёл або з назвамі адносна шырокага кола жывёл, аб’яднаных наяўнасцю пэўнай агульнай прыметы (пераважна здольнасцю аказваць негатыўнае фізічнае ўздзеянне на іншыя аб’екты). Спецыялізацыя бестыяльных дзеясловаў да канкрэтных назваў дзікіх жывёл не пашырана (выключэнне – бестыяльныя дзеясловы гучання). Калі пералічваць назвы ўсіх жывёл, да якіх спецыялізуецца беларускія і славацкія бестыяльныя дзеясловы, то гэта птушкі (пеўчыя птушкі, індук, індычка (толькі ў бел. мове), галубы, вароны, куры, пеўні, маладыя пеўнікі (толькі ў бел. мове), кнігаўкі (толькі ў бел. мове), буслы (толькі ў бел. мове), качкі, сіваваронкі, гусі, гусяняты, качаняты, кураняты, крумкачы, совы, зязюлі, жураўлі (толькі ў бел. мове), сарокі, глушцы, цецерыкі, сініцы (толькі ў бел. мове), вераб’і, ластаўкі, бакасы (толькі ў бел. мове), дзятлы (толькі ў славацк. мове), чаплі (толькі ў бел. мове), дзеркачы (толькі ў бел. мове), сычы (толькі ў славацк. мове), берасцянікі (толькі ў славацк. мове), перапёлкі (толькі ў славацк. мове), пярнатая дзіч (толькі ў славацк. мове),

пералётныя птушкі (толькі ў славацк. мове), хатняя птушка, птушкі ўвогуле або пэўныя групы птушак), насякомыя (пчолы, цвыркуны, конікі, мядзведкі (толькі ў бел. мове), шашалі (толькі ў бел. мове), вусені (толькі ў славацк. мове), чэрві, паразіты, мурашы (толькі ў бел. мове), павукі (толькі ў бел. мове), матылькі, жамяра, насякомыя без канкрэтызацыі), жывёлы (авечкі, бараны (толькі ў бел. мове), каровы, рагаты скот, капытныя, быкі, цяляты, аслы (толькі ў славацк. мове), алені, сабакі, паляўнічыя сабакі, лісы, каты, ваўкі, свінні, парасяты, коні, жарабяты, жабы, змеі, грызуны, краты (толькі ў бел. мове), зайцы (толькі ў славацк. мове), рыбы, слімакі (толькі ў славацк. мове), драпежнікі, паўзуны, маладыя жывёлы, хатняя жывёла, самкі жывёл, самкі дзікіх жывёл (толькі ў славацк. мове), трусіхі (толькі ў бел. мове), дробныя жывёлы, буйныя жывёлы, жывёлы без канкрэтызацыі). Як бачым, у семантыцы бестыяльных дзеясловаў адлюстраваны звесткі пераважна пра тых жывёл, якія ўваходзяць у сферу гаспадарчай дзейнасці чалавека (служаць утылітарным патрэбам або ствараюць пагрозу, прыносяць шкоду), а таксама некаторыя жывёлы з блізкага прыроднага акружэння чалавека. Прычым колькасць бестыяльных дзеясловаў, спецыялізаваных да імёнаў-назваў пэўнага віду жывёл, у значнай ступені залежыць ад ступені важнасці гэтага віду ў гаспадарчай дзейнасці (пра што сведчыць вялікая колькасць дзеясловаў, якія прэдыцыруюць дынамічныя прыметы, напр., коням, рагатаму скату, хатняй птушцы, пчолам).

Такім чынам, супастаўляльны аналіз беларускіх і славацкіх бестыяльных дзеясловаў выявіў, што, нягледзячы на агульнае падабенства сістэмы бестыяльных дзеясловаў у дзвюх мовах, існуюць пэўныя рысы, якія гэтыя сістэмы адрозніваюць. Адрозненні могуць мець наступны характар: 1) у адной мове адсутнічае дзеяслоў, семантычна тоесны пэўнаму бестыяльнаму дзеяслову іншай мовы, што абумоўлена а) рознай ступенню актуальнасці пэўнага біялагічнага віду для канкрэтнага моўнага калектыву; б) рознай ступенню акцэнтualізацыі пэўных дынамічных прымет жывёлы носбітамі канкрэтнай мовы; 2) не супадае семантычны аб'ём беларускіх і славацкіх бестыяльных дзеясловаў, якія валодаюць агульнай тыпавой семантыкай, што выяўляецца ў розных (больш шырокіх або больш вузкіх) сінтагматычных уласцівасцях.

Літаратура

1. Михайлова, О.А. К вопросу об изучении глаголов с предметными семами / О.А. Михайлова // Проблемы глагольной семантики: Сборник научных трудов. – Свердловск, 1984. – С. 64 – 71.
2. Рааго, П.А. Дзеясловы з прадметнай семай 'жывёла' ў беларускай мове / П.А. Рааго // Беларуская лінгвістыка. – 2010. – №65. – С. 95 – 103.